

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ОСІБ, ЩО ПРОЖИВАЮТЬ ОДНІЄЮ СІМ'ЄЮ БЕЗ ШЛЮБУ, ТА ПОДРУЖЖЯ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Лінік Є. П.

магістр права, м. Київ;

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2005-7584>

e-mail: djonichka26@gmail.com

Лінік Є. П. Особисті немайнові права осіб, що проживають однією сім'єю без шлюбу, та подружжя: порівняльно-правовий аспект.

Статтю присвячено науковому дослідженню порівняння особистих немайнових прав осіб, що проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу та чоловіка і дружини, що перебувають у законному шлюбі, а також проблемним питанням їх здійснення. Встановлено існування такого суспільного явища як спільне проживання жінки та чоловіка без шлюбу до виникнення інституту шлюбу, що обумовлено багатьма об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Визначено початок формування шлюбних відносин пов'язаний із потребою в особливих соціальних нормах для приборкання біологічного інстинкту та регуляції статевого спілкування всередині роду. Встановлено, що будучи такими, що не суперечать моральним засадам суспільства, незареєстровані шлюбні відносини, котрі супроводжується спільним веденням господарства та спільним побутом, так само як і реєстрація шлюбу, є підставою для створення сім'ї, а отже, і підставою для виникнення між співмешканцями взаємних прав і обов'язків. На основі проведеного дослідження у правовій доктрині виявлено суперечливість питання щодо наявності в учасників незареєстрованих шлюбних відносин особистих немайнових прав. Встановлено, що одні науковці вважають жінку та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу, в цілому рівними у правах з подружжям в зареєстрованому шлюбі; другі – що такі права лише часткові; інші взагалі заперечують наявність відповідних прав та обов'язків у жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу. Виявлено, що головною причиною таких розбіжностей позицій науковців до досліджуваної проблеми є відсутність прямої вказівки у СК України на прирівнювання учасників незареєстрованих шлюбних відносин до подружжя у зареєстрованому шлюбі в аспекті поширення на перших особистих немайнових прав подружжя. Натомість СК України лише обмежує їх правовий статус наявністю окремих майнових прав та закріпленням деяких особистих немайнових прав, зокрема щодо можливості встановлення походження дитини від батька – учасника незареєстрованих шлюбних відносин з матір'ю дитини та щодо можливості спільного усиновлення дитини аналогічно тому, як подібне усиновлення здійснює подружжя у зареєстрованому шлюбі.

Ключові слова: сім'я, особисті немайнові права, зареєстрований шлюб, подружжя, незареєстровані шлюбні відносини, зареєстроване партнерство, моральні засади суспільства.

Linik E. P. Personal non-property rights of persons living in the same family without marriage and spouse: a comparative legal aspect.

The article is devoted to a scientific study of the comparison of personal non-property rights of people living in the same family without marriage registration and a husband and wife who are in a legal marriage, as well as problematic issues of their implementation. The existence of such a social phenomenon as the cohabitation of a woman and a man without marriage before the institution of marriage was established, which is determined by many objective and subjective factors. communication within the family. It has been established that, being such that do not contradict the moral principles of society, unregistered marriage relations, which are accompanied by joint management of the economy and joint life, as well as the registration of marriage, are the basis for creating a family, and therefore, the basis for the occurrence between cohabitants mutual rights and obligations. On the basis of the conducted research, the legal doctrine revealed the inconsistency of the question of the existence of personal non-property rights in the participants of unregistered

marriage relationships. It has been established that some scientists consider a woman and a man living in the same family without marriage to be generally equal in rights to spouses in a registered marriage; the second – that such rights are only partial; others generally deny the existence of corresponding rights and responsibilities for a woman and a man living in the same family without marriage. It was revealed that the main reason for such disagreements of scientists' positions on the problem under study is the absence of a direct instruction in the SC of Ukraine to equate participants in unregistered marriages to spouses in a registered marriage in the aspect of extending to the first personal non-property rights of spouses. Instead, the SC of Ukraine only limits their legal status to the presence of separate property rights and the consolidation of some personal non-property rights, in particular regarding the possibility of establishing the origin of the child from the father – a participant in an unregistered marital relationship with the child's mother, and regarding the possibility of joint adoption of the child in the same way as such adoption is carried out spouses in a registered marriage.

Key words: family, personal non-property rights, registered marriage, spouse, unregistered marriage relationship, registered partnership, moral principles of society.

Постановка проблеми. Згідно зі ст. 269 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [1] до особистих немайнових прав фізичної особи належать права, що не мають економічного змісту, тісно пов'язані з фізичною особою, належать їй від народження або за законом, від таких прав особа не може відмовитися та не може бути їх позбавлена. При цьому переважною більшістю таких прав фізична особа володіє довічно і вступ у шлюб не впливає на ці права. Вони продовжують належати кожному із подружжя як особі. До таких конституційних прав немайнового характеру належать: право на життя, на охорону здоров'я, на повагу до гідності та честі, на свободу світогляду і віросповідання, на особисту недоторканість і на недоторканість особистого життя, на свободу думки і слова, на працю та відпочинок тощо [2].

Сімейний кодекс України (далі – СК України) [3] передбачає, що шлюб є підставою для виникнення майнових та особистих немайнових прав та обов'язків подружжя (ч. 1 ст. 36). Особисті немайнові права подружжя – це врегульовані нормами сімейного права відносини, що виникають у осіб, між якими було укладено шлюб у встановленому законом порядку, з приводу особистих немайнових благ та інтересів. Разом з тим СК України закріплює відсутність підстав для виникнення прав та обов'язків подружжя у жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу (ч. 2 ст. 36), не позбавляючи при цьому таких осіб конституційних особистих немайнових прав.

Метою статті є здійснення порівняльної характеристики особистих немайнових прав подружжя та осіб, які проживають однією сім'єю без шлюбу, а також окреслити проблемні питання щодо їх здійснення.

Виклад основного матеріалу. Існування такого суспільного явища як спільне проживання жінки та чоловіка без шлюбу до виникнення інституту шлюбу обумовлено багатьма об'єктивними та суб'єктивними чинниками. Початок формування шлюбних відносин у зароджуваному суспільстві пов'язаний із потребою в особливих соціальних нормах для регуляції статевого спілкування всередині роду, приборкання біологічного інстинкту [4].

З появою заборони (табу) на статеve спілкування між чоловіками та жінками одного роду (ендогамія) поступово виникають звичаї, котрі з часом породжують екзогамний (міжродовий, міжплемінний) шлюб, який мав характер групового. У такому шлюбі не існувало постійних пар, адже всі жінки одного роду були дружинами чоловіків іншого роду і навпаки. Як наслідок, походження дітей визначалось не від батька, якого неможливо було встановити, а тільки по матері.

Згодом на підставі взаємних потягів почали складатися досить постійні пари і груповий шлюб набуває характеру парного, котрий, проте, ще не був моногамним, адже не регулювався спільнотою, а тримався виключно на добрій волі партнерів, котрі могли бути зв'язані такими парними стосунками з кількома жінками (чоловіками). Лише з переходом до нових форм господарських, економічних відносин усередині роду, появою особистої власності виник індивідуальний парний шлюб, у якому статеві зносини між партнерами регулювалися як моральними нормами, так і певними соціально-економічними відносинами. Зміцнення ж приватної власності сприяло моногамії шлюбних відносин. З цього моменту чоловік стає головним годувальником роду, оголошений законом володарем усіх членів сім'ї, а жінка, позбавлена багатьох громадянських прав, втрачає своє почесне становище і фактично стає рабою свого чоловіка. Шлюб носить патріархальний характер і залишаючись таким значний період

часу. Лише в умовах буржуазного суспільства шлюб починає будуватися на відносинах рівноправності, сім'я набувати рис егалітарної сім'ї, в якій чоловік і дружина працювали та спільно утримували власних дітей. Завдяки рухові жінок за своє визволення уже з кінця XIX ст. вони стали володіти основними економічними й політичними правами. В наш час лише в чотирьох країнах жінки позбавлені права брати участь у виборах до парламенту (Ліхтенштейн, Сан-Маріно, Південно-Африканська Республіка, Андорра). В трьох країнах права жінок обмежені (Іспанія, Болівія, Гватемала) [4].

Сучасний шлюб набуває форми санкціонованих суспільством взаємин між статями та ставлення до потомства, тобто виконує функцію регулювання статевих стосунків і відтворення населення. За законодавством України шлюбом є вільний рівноправний союз жінки та чоловіка, укладений з дотриманням порядку та умов, установлених законом, який утворює сім'ю і породжує взаємні особисті й майнові права та обов'язки між подружжям. За СК України (ст. 3) сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Проте укладення шлюбу – не єдина підстава створення сім'ї. Права члена сім'ї має одинока особа. Крім того, сім'я створюється на підставі кровного споріднення, усиновлення й на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

При цьому не існує законодавчого визначення поняття «моральні засади суспільства». Це скоріше оціночна категорія, яка до сьогодні викликає суперечки між науковцями з приводу її трактування. У зв'язку із чим часто важко визначити чи відповідає моральним засадам суспільства те чи інше явище, а отже, чи породжує таке явище правові наслідки матеріального та немайнового характеру. Слід також враховувати, що моральні норми у суспільстві під впливом різних чинників можуть змінюватися з часом. І якщо ще тридцять років тому більшість населення в нашій державі засуджували стосунки поза шлюбом, то наразі ситуація змінилася. Проведені в Україні соціологічні дослідження показали, що близько 45% громадян висловилися «за» фактичні шлюбні відносини, із них 69% – чоловіків та 55% – жінок [5, с. 163].

Отже, спільне проживання жінки та чоловіка без реєстрації шлюбу, що супроводжується спільним веденням господарства та спільним побутом не належить до таких, які суперечить моральним засадам суспільства, а тому є підставою для створення сім'ї, а отже, і підставою для виникнення між співмешканцями взаємних прав і обов'язків.

Попри те, що на території України в усі часи будь-яке регулювання фактичних шлюбних відносин було відсутнє, а перевага надавалася саме офіційному шлюбу, з прийняттям Сімейного кодексу України 2004 р., інститут незареєстрованого державою шлюбу ввійшов у рамки законодавчого регулювання [6, с. 222]. Нині СК України не має однозначної позиції стосовно регулювання спільного проживання жінки і чоловіка без шлюбу: з одного боку, не визнаючи його як альтернативну шлюбну форму сімейного союзу і не закріплюючи достатнього обсягу законодавчого регулювання такого виду сімейного співжиття, проте, з іншого боку, фрагментарно регламентує його окремі правові наслідки [7, с. 56].

У межах проблеми порівняння особистих немайнових відносин подружжя та осіб, які проживають однією сім'єю без шлюбу, варто звернути увагу на главу 6 СК України, яка присвячена особистим немайновим правам і обов'язкам подружжя. Так, до особистих немайнових прав подружжя законодавець відносить право на материнство та батьківство, на повагу до своєї індивідуальності, на фізичний та духовний розвиток, на зміну прізвища, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на свободу та особисту недоторканність. Переважна більшість цих прав належать до конституційних прав особи і хоча формально фактичне подружжя не набуває особистих взаємних прав та обов'язків подружжя, передбачених ст. ст. 49–56 СК України, немає підстав вважати, що учасники такого сімейного союзу не набувають права на материнство та батьківство, на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань, на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку, на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї, на свободу та особисту недоторканність, на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги, утверджувати в сім'ї повагу до матері та батька, спільно дбати про матеріальне забезпечення сім'ї. Особи, які проживають однією сім'єю без шлюбу, не можуть набувати лише права на зміну прізвища [8, с. 87-88; 9, с. 91]. Тобто, ключова відмінність полягає у набутті подружжям права на зміну прізвища в наслідок реєстрації шлюбу (ст. 53 СК). Оскільки право на зміну прізвища виникає виключно у випадках реєстрації шлюбу в установленому законом порядку, логічно, що відсутність факту фіксування державою укладення шлюбу зумовлює відсутність права на зміну прізвища у жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу.

З цього приводу З.В. Ромовська зазначила, що оскільки сімейний союз жінки та чоловіка існує без державної реєстрації, це не робить його актом цивільного стану, тобто шлюбом у правовому розумінні цього правового інституту. Жінка та чоловік у цьому союзі мають статус сім'ї, однак позбавлені статусу подружжя. Тому подальший розвиток законодавства України має йти не шляхом надання жінці та чоловікові, які спільно проживають без шлюбу, прав та обов'язків подружжя, а шляхом надання їм прав та обов'язків як особам, які проживають однією сім'єю. Ці права можуть бути тотожними за змістом (право на аліменти, право на відшкодування шкоди у зв'язку з втратою годувальника і навіть право на спадкування), але підстави їх виникнення є різними [10, с. 432].

І.Е. Ревуцька заперечує наявність в учасників фактичних шлюбних відносин особистих немайнових прав дружини та чоловіка, погоджуючись із тим, що частина з них безперечно виникає між особами, що перебувають у таких відносинах [11, с. 164].

Іншої думки дотримується Ю.О. Мельниченко, котра стверджує, що хоча сімейне законодавство не містить норм, які б регулювали немайнові відносини фактичного подружжя, однак не можна заперечувати той факт, що проживання тривалий час однією сім'єю жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою, все ж таки є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя [12, с. 99].

О.І. Сафончик зауважує, що відмінностей між зареєстрованим і незареєстрованим шлюбом в аспекті їх правових наслідків немайнового характеру небагато [13, с. 341].

На думку В.В. Лучковського, лише право на зміну прізвища у зв'язку із реєстрацією шлюбу не може вважатися особистим немайновим правом в контексті урівнювання його з відповідним правом подружжя у зареєстрованому шлюбі, а інші права стосуються передусім реалізації сімейних прав та обов'язків, а деякі впливають із конституційних прав людини і громадянина на свободу, особисту недоторканність та свободу пересування. Право ж на батьківство та на материнство виникають не із факту укладення зареєстрованого шлюбу, а із фактів вагітності жінки або народження нею дитини. Автор стверджує, що права подружжя, визначені ст. ст. 49–52, 54–56 СК України можуть належати і учасникам фактичних шлюбних відносин [14, с. 87].

І.В. Апопій зазначає, що особисті немайнові права належать особам незалежно від їх перебування у шлюбі, що стосується права подружжя на зміну прізвища, то фактичне подружжя можуть це зробити на загальних підставах [15, с. 149]. Ст. 295 ЦК України встановлює право фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років, на власний розсуд змінити своє прізвище та (або) власне ім'я. Але слід мати на увазі, що в цьому випадку прізвище буде не спільним, а просто однаковим [11, с. 164–165].

М.І. Байрачна пропонує особам, які проживають однією сім'єю без шлюбу, укладати договір для визначення їх особистих немайнових та майнових прав та обов'язків, які вони будуть здійснювати та виконувати у повсякденному житті [16, с. 146]. Але на наш погляд, укладання таких договорів буде обмежувати осіб, що проживають однією сім'єю без шлюбу, у свободі здійснення відповідних прав, які є не тільки сімейними, а й конституційними. Вважаємо, що застосування укладення договору, як інструменту регулювання відносин між особами, що проживають однією сім'єю без шлюбу, можливе лише щодо матеріальних прав таких осіб. У цьому відношенні позитивним є досвід Франції щодо укладення Пакту цивільної солідарності для регулювання майнових відносин зареєстрованого партнерства.

Окрім зазначених вище особистих немайнових прав подружжя, чинний СК України містить згадки про окремі особисті немайнові права осіб, які проживають однією сім'єю без шлюбу. Зокрема, ч. ч. 4–5 ст. 211 СК України закріплюють можливість спільного всиновлення дитини подібної усиновленню, здійсненому подружжям у зареєстрованому шлюбі; а ст. ст. 125, 126, 128 СК України закріплюють можливість встановлення походження дитини від батька – учасника незареєстрованих шлюбних відносин з матір'ю дитини. На відміну від материнства, для встановлення якого не має ніякого значення сімейний стан жінки, і щодо якого діє загальний принцип, згідно якого матір'ю дитини є жінка, яка її народила, визначення батьківства залежить від сімейного стану матері дитини. У даному випадку презумпція батьківства діє лише щодо законного чоловіка матері дитини, а також щодо колишнього чоловіка матері дитини, якщо така була народжена до спливу десяти місяців після припинення шлюбу або визнання його недійсним (ч. 2 ст. 122 СК). У разі, якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначається або за заявою матері та батька дитини, або за рішенням суду (ч. 2 ст. 152 СК).

Висновки. За результатами проведеного дослідження ми дійшли висновків, що задовго до появи шлюбу існувало таке суспільне явище, як спільне проживання жінки та чоловіка без шлюбу. Попри це

наявність особистих немайнових прав подружжя не викликає сумнівів, оскільки закріплена чинним сімейним законодавством, зокрема ст. ст. 49-56 СК України. Чого не можна сказати про наявності в учасників незареєстрованих шлюбних відносин особистих немайнових прав. Ця проблема залишається дискусійною у правовій доктрині і представлена трьома основними думками, зокрема: одні вважають жінку та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу, в цілому рівними у правах з подружжям в зареєстрованому шлюбі; другі – що такі права лише часткові; інші взагалі заперечують наявність відповідних прав та обов'язків у жінки та чоловіка, що проживають однією сім'єю без шлюбу. Причиною відсутності єдності думок науковців з цього приводу, на наш погляд, є те, що чинна редакція СК України не містить прямої вказівки на прирівнювання учасників незареєстрованих шлюбних відносин до подружжя у зареєстрованому шлюбі в аспекті поширення на перших особистих немайнових прав подружжя, а лише обмежує їх правовий статус наявністю окремих майнових прав. Хоча права подружжя, визначені ст. ст. 49–52, 54–56 СК України можуть належати і учасникам незареєстрованих шлюбних відносин.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 року № 435-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст.356.
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. №30. Ст. 141.
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. №21-22. Ст. 135.
4. Історія виникнення сім'ї і шлюбу та їхні особливості. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/culture/11119/> (дата звернення: 24.07.2022).
5. Чернега В.М. Відповідність підстав створення сім'ї моральним засадам суспільства. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 : Економіка і право*. 2014. Вип. 26. С. С. 162-166.
6. Петrenchенко С.А. Державна реєстрація шлюбу та фактичні шлюбні відносини в Україні : порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. № 5. Т. 1. С. 222–225.
7. Сафончик О., Шамота О. Особисті немайнові права чоловіка і жінки, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 54-61.
8. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. Харків : Ксилон, 2008. 855 с.
9. Лучковський В.В. До питання про зміст прав та обов'язків жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2021. № 1 (25). С. 88–93.
10. Сімейний кодекс України : Науково-практичний коментар. 3-тє вид. доп. і перероб. / З.В. Ромовська. Київ, 2009. 432 с.
11. Ревуцька І.Е. Правові підстави створення сім'ї за законодавством України та країн – членів ЄС: порівняльно-правова характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Івано-Франківськ, 2018. 207 с.
12. Мельниченко Ю.О. Матеріальні та процесуальні аспекти фактичних шлюбних відносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2020. 257 с.
13. Сафончик О.І. Шлюбні правовідносини в Україні: теорія і практика : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.03 цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Одеса, 2018. 480 с.
14. Лучковський В.В. Правові наслідки перебування у фактичних шлюбних відносинах немайнового характеру. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 8. С. 86-89.
15. Аполій І.В. Сімейне право : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 360 с.
16. Байрачна М.І. Права та обов'язки подружжя за Сімейним кодексом України : дис. ... докт. філ. в галузі знань 081 «Право». Харків, 2020. 193 с.